

جلوه‌هایی از هنر ایران در موزه آذربایجان

سید حمید فهیمی

موزه‌ها در مقام مهم‌ترین پایگاه معرفی آثار تاریخی و باستانی همواره آثار فرهنگی برجسته‌ای را از دوره‌های گوناگون تاریخی و ماقبل تاریخ در خود جای داده‌اند. در میان این آثار برخی دارای مشخصات ویژه هستند و اصطلاحاً «شیء شاخص» محسوب می‌شوند. موزه آذربایجان تبریز از جمله مهم‌ترین موزه‌های کشور است که در آن آثار مربوط به هزاره‌های پیشین تا دوره اسلامی به معرض نمایش درآمده‌اند.

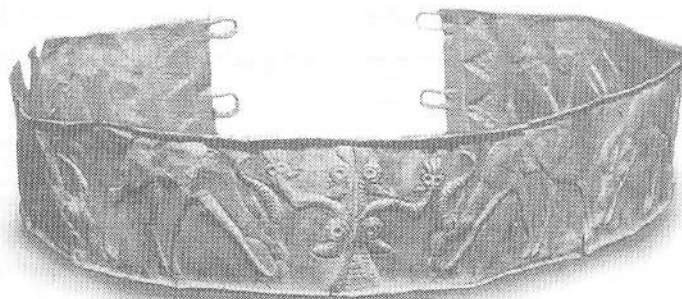
انگیزه و اندیشه ساخت موزه در شهرستان تبریز در حدود پنجاه سال پیش به وجود آمد. در آن سال‌ها (دهه ۱۳۳۰) تلاش‌های فراوان از جانب فرهنگ‌دوستان شهرستان تبریز در جهت ایجاد موزه صورت گرفت. در نهایت، در اردیبهشت ۱۳۳۷ با هماهنگی ادارات فرهنگ و باستان‌شناسی و اوقاف وقت لوحه یادبود موزه آذربایجان بر خاک نهاده شد. تا پیش از این تاریخ و گشایش رسمی موزه آذربایجان، که در مهر ۱۳۴۱ صورت گرفت، از محل دبیرستان نجات شهرستان تبریز، در خیابان طالقانی، جنب ارگ علیشاه تبریز، به عنوان محل نمایش آثار باستانی استفاده می‌شد.

ساختمان فعلی موزه آذربایجان، که در خیابان امام خمینی (ره)، جنب مسجد کبود واقع شده، براساس نقشه تنظیم شده به وسیله آندره گدار، باستان‌شناس فرانسوی و ترسیم مرحوم اسماعیل دیباج احداث شد. اکنون، موزه آذربایجان تبریز، با برخورداری از سه تالار نمایش به ابعاد ۳۷×۱۲ متر و چندین اتاق اداری، کتابخانه، و سالن آمفی تئاتر (اجتماعات)، و زیربنای ۲۴۰۰ مترمربع، یکی از بزرگ‌ترین موزه‌های تخصصی کشور محسوب می‌شود. این موزه دارای ۲۳۰۰ قطعه شیء باستانی ثبت شده و بیش از هزار شیء غیر ثبتی و حفاظتی و صد جلد کتاب خطی

موزه آذربایجان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

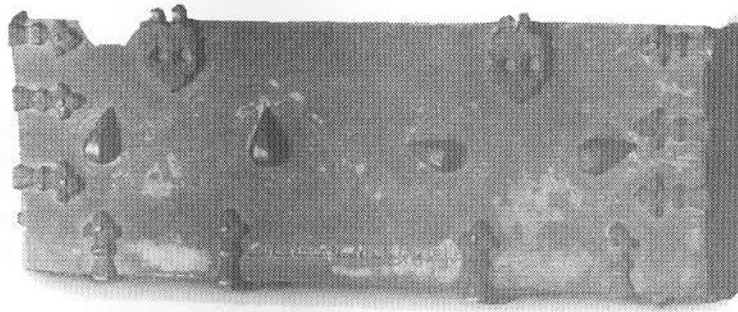
موبند (گیسوند) طلایی

قدیمی و ۲۵۰۰ جلد کتاب چاپی در زمینه موضوعات تاریخی، باستان‌شناسی و هنری، مورد توجه دستداران فرهنگ و هنر کشور و جهانگردان خارجی است و هر سال به طور متوسط در حدود صد هزار نفر بازدیدکننده دارد.

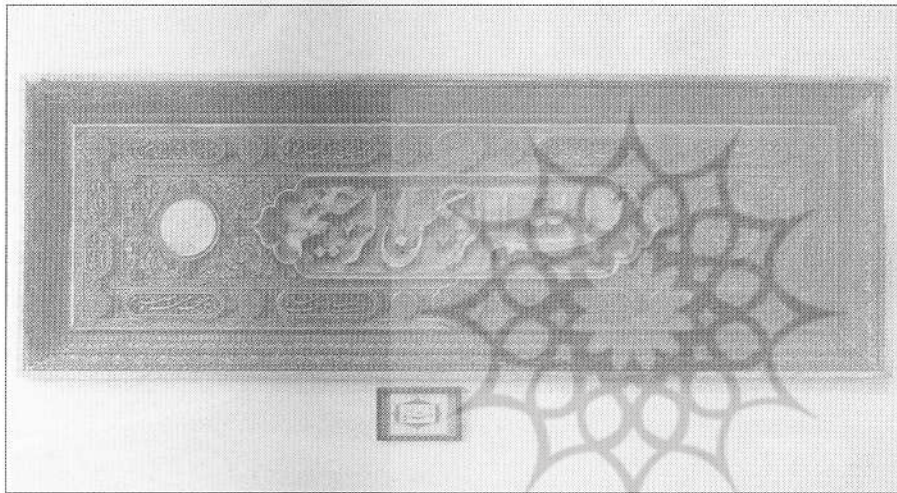
موزه آذربایجان تبریز دارای بخش‌های متفاوت و متنوعی است؛ در طبقه همکف بخش باستان‌شناسی دوران پیش از اسلام قرار دارد. در این تالار آثار بسیار ارزشمند و قابل توجه مربوط به دوره پیش از تاریخ و تاریخی نگهداری می‌شود. در این بخش سفالینه‌های متنوع و آثار مفرغی با رعایت توالی زمانی به ترتیب از هزاره پنجم پیش از میلاد مسیح تا پایان حکومت ساسانیان و اوایل ظهور تمدن اسلامی در گنجه‌های متعدد چیده شده‌اند.

کهن‌ترین سفالینه‌های این بخش مربوط به تمدن اسماعیل‌آباد (محوطه‌ای مابین کرج و قزوین) هستند که از کاوش‌های این تپه به دست آمده‌اند. سفال‌های قرمز و منقوش به رنگ سیاه حاکی از ذوق هنری و اعتقادات مذهبی و ویژگی‌های محیط زندگی سازندگان آنهاست. همچنین در این تالار اشیای متنوعی از مناطق مختلف از جمله شهر سوخته (زاهدان)، شهداد (کرمان) از هزاره چهارم تا هزاره سوم پیش از میلاد، تپه حسنلو (آذربایجان غربی)، رودبار (گیلان)، و لرستان از هزاره دوم تا یکم پیش از میلاد، مناطق خلخال، مشکین‌شهر، میانه، قره تپه خسروشهر (آذربایجان) از هزاره یکم پیش از میلاد یافت می‌شوند. ظروف سفالی یادشده شامل انواع جام، پیاله، ریتون، خمره، چراغ‌های پیه‌سوز، آتشدان، قمقمه‌های نگهداری دارو و عطریات هستند. در مورد ابزارهای مفرغی و فلزی می‌توان از ادوات جنگی و وسایل تزئینی نام برد. همچنین یک گنجه از مجموعه سکه‌های دوره‌های سلوکی، اشکانی و ساسانی و نیز مجموعه‌ای از مهرهای استامپی و سیلندری دوره‌های هزاره سوم پیش از میلاد تا عصر ساسانی در این تالار به نمایش گذاشته شده است.

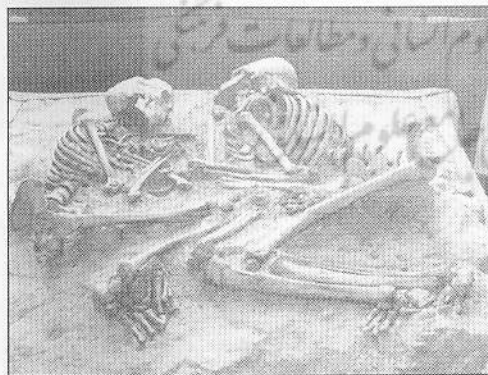
یکی دیگر از بخش‌های موزه آذربایجان بخش باستان‌شناسی دوره اسلامی است که در طبقه دوم قرار دارد. در این بخش اشیایی از قرون چهارم تا چهاردهم هجری به نمایش درآمده‌اند شامل انواع سفالینه‌های منقوش و لعابدار منطقه نیشابور، گرگان و ری. چینی‌های بسیار نفیس دوره صفوی هم، که به استناد متون مهرهای پست آنها به دستور شاه‌عباس اول ساخته شده‌اند، در سه گنجه جای دارند. بخش دیگری از این اشیا شامل قنار، یل، شمعدان، گلدان، لگن برنجی و خنجرهای طلاکوب است. همچنین چهار گنجه در این بخش به مجموعه سکه‌های ادوار مختلف اسلامی

قفل رمزی

سنگ بسم‌الله

اسکلت‌های محوطه مسجد کبود

اکنون به شرح تعدادی از اشیای شاخص، مربوط به دوره‌های پیش از تاریخ تا دوره اسلامی موجود در موزه آذربایجان پرداخته می‌شود.

موبند (گیسوبند) طلایی

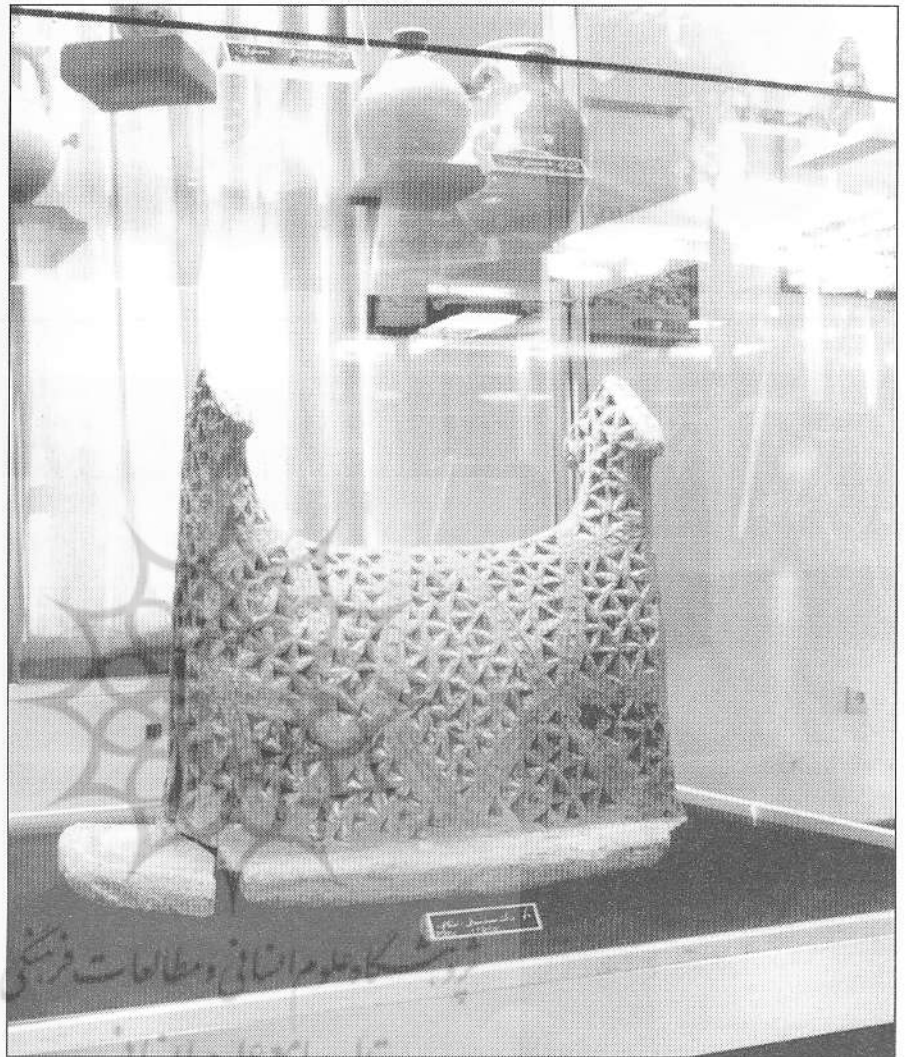
یکی از اشیای موجود در تالار موزه آذربایجان یک شیء طلایی بسیار زیبا و هنری است. این شیء در حقیقت یک موبند طلایی مربوط به هزاره یکم پیش از میلاد مسیح است. این موبند از یک ورق طلا به عرض ۵ سانتیمتر و طول ۴۵ سانتیمتر درست شده و در حدود ۵۵ گرم وزن دارد. بر روی سطح بیرونی این موبند نقش‌های برجسته قوچ‌های شاخدار در دو ردیف چهارتایی از ابتدای طرفین به سمت وسط موبند نقر شده‌اند. نکته قابل ذکر در این مورد وجود نقش برجسته گیلگمش است که در کمال ظرافت و اوج فنون هنری فلزکاری بر روی آن حک شده است.

نقوش برجسته موجود بر روی این موبند قابل مقایسه با هنر فلزکاری و تزیینات روی فلز تمدن مارلیک گیلان هستند که از لحاظ قدمت نیز همدوره با یکدیگرند. کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهند که در اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره یکم پیش از میلاد، طیف وسیعی از زیورآلات از مفرغ، نقره و طلا در بخش‌های غربی و شمالی فلات ایران به سه روش قالبگیری، استفاده از ورقه و نوارهای فلزی، و جوش دادن قطعات فلزی ساخته و پرداخته می‌شده است. کاربری و طرز استفاده از این اشیاء براساس محل کشف آنها، که اغلب از طریق کاوش در گورهای باستانی به دست آمده‌اند، مشخص می‌شود.

نقوش برجسته موجود بر روی این موبند طلایی که از لحاظ مفهوم و شکل، الهام گرفته از هنر میان رودان است، از لحاظ هنری نیز باشکوه و قابل ستایش هستند. این موبند، در سال ۱۳۶۳ در روستای جعفرآباد از توابع بخش هشتمین شهرستان خلخال در استان اردبیل از حفاران غیرمجاز کشف شده است.

طرح معبد

این طرح از جنس سفال قرمز رنگ ساخته شده و به شکل حجم هرمی شکل با طاق جناقی است. پدنه خارجی این شیء با نقوش مثلثی کنده کاری شده است و

طرح معبد

اختصاص داده شده‌اند به ترتیب از امویان تا قاجاریه. مهرهای دوران اسلامی، قلمدان، جعبه جواهرات و قاب آینه با نقوش مینیاتوری با روکش لاک، پیراهن کتانی مزین به آیات قرآن از دیگر آثار موجود در این بخش از موزه آذربایجان هستند.

بخش زیرزمین این موزه مختص نمایشگاه آثار هنری (اعم از نقاشی، خطاطی، مجسمه‌سازی و...) است. از دیگر بخش‌های این موزه می‌توان به سالن آمفی‌تئاتر آن اشاره کرد که در مراسم ویژه (همچون روز جهانی موزه و میراث فرهنگی، روز جهانی کودک، روز زن و...) که در موزه برپا می‌شوند مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد.

در حقیقت بیانگر هنر گره کاری است. در دو طرف این اثر منحصر به فرد دو سوراخ یا حفره بزرگ مثلثی شکل وجود دارد که ظاهراً پنجره یا در این بنا (طرح) هستند که بر طبق اطلاعات مندرج در زیرنویس معرفی شیء در موزه، مربوط به یک معبد دوران اشکانی است. طول این ماکت ۶۴ سانتیمتر و عرض آن ۲۸ سانتیمتر و ارتفاع آن در حدود ۵۱ سانتیمتر است. این شیء از حفاران غیرمجاز و قاچاقچیان اموال فرهنگی در منطقه ماکو (استان آذربایجان غربی) کشف شده است. در خصوص این شیء این نکته قابل ذکر است که آیا اصیل و دارای قدمت ذکر شده است یا جعلی است؟ اصولاً پژوهش و اعلام نظر بر روی اشیایی که به صورت غیرمجاز به دست می آیند کمابیش دشوار است و قاعدتاً نتیجه گیری در این موارد نیز با شک و تردید همراه خواهد بود.

اسکلت‌های محوطه مسجدکبود

در جریان خاکبرداری در ضلع شرقی و ضلع شمالی مسجدکبود تبریز (توسط شهرداری) اشیایی متعلق به هزاره‌های پیشین به دست آمدند که متأسفانه گزارش این امر پس از مدت زمان طولانی به اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان شرقی اعلام گردید و در اردیبهشت ۱۳۷۸ برای نخستین بار این محوطه مورد کاوش باستان‌شناسی قرار گرفت. در خلال این کاوش‌ها تعداد ۳۹ گور باستانی مربوط به اوایل هزاره یکم پیش از میلاد به دست آمد که در یکی از آنها اسکلت یک زن و مرد به چشم می خورد. این دو جسد به طور همزمان و در کنار یکدیگر دفن شده‌اند.

در کنار این زن و مرد جوان تعداد چهار ظرف سفالی و در مج دست زن مدفون در گور تعداد دو عدد التگوی مفرغی و سنجاق تزئینی فلزی قرار داشته است. ظاهراً این دو فرد در یک زمان (شاید بر اثر یک حادثه) جان خود را از دست داده‌اند. نحوه تدفین این اسکلت‌ها همانند سایر گورهای هزاره یکم پیش از میلاد مسیح (صاحبان تمدن سفال خاکستری) به صورت چمباتمه‌ای یا جنبینی است. گورهای مکشوفه در محوطه مسجدکبود تبریز کاملاً قابل مقایسه با گورهای باستانی قیطریه هستند. وضعیت این دو اسکلت، پس از کشف تحت مراقبت‌های حفاظتی

تثبیت شد و سپس به موزه آذربایجان تبریز منتقل شدند و اکنون در بخش باستان‌شناسی پیش از اسلام نگهداری می‌شوند.

قفل رمزی

یکی از آثار صنعتی مهم و برجسته اصفهان قفلی مفرغی است به طول ۲۲ سانتیمتر و عرض ۱۲ سانتیمتر و متعلق به قرن ششم هجری. این قفل در سال ۱۳۵۵ در منطقه قلعه ضحاک، در دامنه جنوب غربی کوه سهند (در شمال شرقی شهر عجب‌شیر، از توابع شهرستان مراغه در استان آذربایجان شرقی) توسط حفاران غیرمجاز کشف شد و براساس نوشته کوفی حاشیه آن به دست محمودبن اصفهانی ساخته شده است. تاریخ ساخت آن در متن کوفی براساس حروف ایجاد آمده است: «سنه تسو» (ث: ۵۰۰، س: ۶۰ و: ۶) یعنی: ۵۶۶ هجری قمری.

در ساخت این قفل روشی ساده و در عین حال با ضریب اطمینان بسیار بالا که در نوع خود کم‌نظیر است، به کار رفته است. این قفل دارای چهار عقربه بادامی شکل است که در اطراف هر عقربه ۱۶ حرف از حروف عربی به صورت دایره‌ای شکل حکاکی شده‌اند. تعداد رموز این قفل شانزده به توان چهار است (۱۶×۱۶×۱۶×۱۶=۶۵۵۳۶). حروف رمز قفل عبارتند از: ک، د، الف، ی. این قفل رمزی احتمالاً بر روی یک صندوق چوبی که امروزه دیگر وجود ندارد، نصب بوده است. لازم به ذکر است که نمونه‌های تلالایی مشابه این قفل در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود.

سنگ بسم‌الله

یکی دیگر از شاهکارهای هنری دوره اسلامی موجود در موزه آذربایجان شرقی «سنگ بسم‌الله» است. این سنگ کتیبه مرمین مستطیلی شکلی است به ابعاد: ۳/۸۲ متر طول و ۱/۳۳ متر عرض که در وسط آن لفظ جلاله «بسم‌الله الرحمن الرحیم» به خط نستعلیق به صورت درشت حجاری شده است.

در حاشیه این سنگ چهار بیت اول قصیده‌ای از شرف‌الدین محمدبن سعیدبن جماد یوصیری متخلص به «برده» (۶۰۸ تا ۶۹۵ ه. ق.) به صورت هشت ترنج بزرگ حجاری شده است. همچنین در فواصل اشعار

مذکور، در داخل دوازده ترنج کوچک، القاب حضرت محمد(ص) به شرح زیر حجاری شده است: «صاحب‌السلطان و اللوا، صاحب‌الدرجه الرفیعه و العلاء، صاحب‌البراق و المعراج و المکانه، صاحب‌العلو و الدرجات و العطاء، صاحب‌السیف والتاج، صاحب‌السجود لرب‌المعبود والعزه، صاحب ارواح‌الطاهرات و الحرمین، صاحب‌الشفاعة والرداء، صاحب‌البرهان والایات، صاحب‌المعجزات والعلامات، صاحب‌المکارم‌المحمود و المدینه، صاحب‌الحوض والمودود و الوسيله».

در طرفین این سنگ، لفظ جلاله «بسم‌الله» در داخل دو دایره و دو متن ترکی به معنای: تقدیم به حرم محترم حضرت محمد(ص) و متن دوم به معنای: به خدمت سلطان‌البرین و خاقان‌البحرین و خادم‌الحرمین شریفین سلطان عبدالحمید نقر شده است، که البته این بخش توسط سازنده اثر پاک شده است.

سازنده این اثر نفیس هنری شخصی است به نام محمدعلی قوچانی متخلص به میرزا سنگ‌لاخ، از اهالی خراسان (۱۱۹۴ تا ۱۲۹۴ ه) این سنگ در حدود ۳ تن وزن دارد و برای ساختن آن در حدود هشت سال زمان سپری شده است. ظاهراً میرزا سنگ‌لاخ یکی از تجار دوران قاجار بوده که با هدف تجارت به کشور مصر رفته و در شهر قاهره با والی کشور مصر که در آن زمان بخشی از امپراتوری عثمانی محسوب می‌شد، برای ساختن یک اثر جاویدان و نصب آن بر روی مقبره حضرت محمد(ص) مذاکره کرده و پس از ۸ سال موفق به ساخت این اثر شده است. اما والی مصر پس از این مدت، قرارداد را زیر پا نهاد و به این ترتیب این سنگ به ایران منتقل و در تبریز نگهداری شد. پس از فوت میرزا، سنگ بسم‌الله در بقعه امامزاده ابراهیم و در کنار مقبره استاد میرزا سنگ‌لاخ قرار گرفت. در سال ۱۳۷۲ این سنگ جهت حفاظت به موزه آذربایجان منتقل گردید. براساس کتیبه موجود بر روی این سنگ زمان ساخت آن سال ۱۲۷۰ هجری قمری بوده است. *

* با سپاس از آقای قندگر، مسئول موزه آذربایجان تبریز. تصاویر: سعید محمودی ازناوه